

Dzieje biurokracji na ziemiach polskich

tom II

Wacław Gojniczek
(Uniwersytet Śląski)

Księga w praktyce kancelaryjnej urzędów księstwa cieszyńskiego do 1653 roku (przyczynek do badań nad kancelarią okresu księgi wpisu na Górnym Śląsku)

W ciągu kilku stuleci oraz podczas drugiej wojny światowej zniszczeniu i przemieszczeniu uległa masa archiwaliów śląskich. Obecnie w archiwach i bibliotekach polskiej części Górnego Śląska zachowało się zaledwie kilka ksiąg, które założono w średniowieczu. W przypadku księstwa cieszyńskiego nie zachowały się w ogóle księgi o średniowiecznej metryce i najstarszą obecnie jest księga rachunkowa miasta Cieszyna z 1519 roku. Oczywiście z tego powodu nie można wnioskować o bardzo późnym tj. w XVI stuleciu wprowadzaniu ksiąg w kancelariach funkcjonujących na tym obszarze. Księgi w XIV i XV wieku powszechnie stosowano już w kancelariach władców, sądów ziemskich, kościoła katolickiego i miast sąsiednich ziem Dolnego Śląska, Moraw, Czech, Małopolski i Górnych Węgier, czyli dzisiejszej Słowacji. Na temat średniowiecznych śląskich kancelarii istnieje już obszerna literatura, zaś o kancelariach nowożytnych pisano dotąd niewiele¹. Podobna sytuacja dotyczy księstwa cieszyńskiego, chociaż tu dysponujemy cenną monografią kancelarii książąt cieszyńskich pióra Barbary Trelińskiej, opisującą kancelarię do 1573 roku. Jednak w pracy tej szczególnie miejsce autorka poświęciła dyplomom książęcym². Sporo napisano na temat ksiąg ziemskich, które były podstawowym produktem kancelarii sądu

¹ R. Żerelik, *Stan i perspektywy badań nad kancelariami górnośląskimi w średniowieczu i w czasach nowożytnych*, [w:] *Stan i potrzeby badań nad historią Górnego Śląska w czasach średniowiecznych i nowożytnych*, red. I. Panic, Cieszyn 1994, s. 16-27. Tenże, *Kondycja śląskiej dyplomatyki. Stan i perspektywy badań*, [w:] *Pomocné vědy historické a jejich místo mezi historickými obory*, „Z pomocných věd historických XIII” (Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica), Praha 1996, s. 69-80.

² B. Trelińska, *Kancelaria i dokument książąt cieszyńskich*, Warszawa-Lódź 1983; taż, *O datacji dokumentów książąt cieszyńskich*, [w:] *Problemy nauk pomocniczych historii*, Katowice 1976, s. 145-157; taż, *Badania nad dyplomatyką górnośląską – specyfika i konteksty badawcze*, [w:] *Formuła Archetyp Konwencja w źródle historycznym. Materiały IX Symposium Nauk Dających Poznać Źródła Historyczne Kazimierz Dolny 14-15 grudnia 2000 r.*, red. A. Górak, K. Skupieński, Lublin – Radzyń Podlaski – Siedlce 2006, s. 189-197.

ziemskiego³. Z zainteresowaniem historyków spotkały się również księgi gruntowe domeny książęcej⁴ i urbarze⁵ spisywane w kancelariach kamery książęcej oraz księgi miejskie Cieszyna⁶ i Jabłonkowa⁷.

Niniejsze opracowanie nie rości sobie pretensji do wyczerpania tematu. Prezentowana praca jest pierwszą próbą zestawienia najstarszych zachowanych do dzisiaj i już zniszczonych ksiąg z terenu księstwa cieszyńskiego. Księgi te założono w czasach gdy księstwo pozostawało własnością książąt z dynastii Piastowskiej (tj. do 1653 roku). Z powodu ograniczonego miejsca wiadomości o poszczególnych księgach czy seriach zawęziłem w zasadzie do podania najstarszej znanej księgi, serii ksiąg i sporadycznie poszerzyłem o zasady ich prowadzenia. Tak więc praca ta stanowi punkt wyjścia dla dalszych badań nad górnośląskimi księgami wpisu.

Księstwo cieszyńskie leżało na południowym wschodzie Śląska, w średniowieczu i w czasach nowożytnych sąsiadowało z księstwem oświęcimskim na wschodzie, na południu z Górnymi Węgrami, od zachodu z Morawami, a od północy z księstwem opolsko-raciborskim. Powstało około 1290 i do 1653 roku pozostawało własnością miejscowej linii piastowskiej⁸. Nie było to księstwo duże, liczyło około 2000 km², a potencjał ludnościowy ustępował podobnym dolnośląskim księstwom. Nie wchodząc w szczegóły, w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku funkcjonowały następujące kancelarie: książęca na zamku w Cieszynie, kancelarie poszczególnych kluczy domeny książęcej, sądu zamkowego na zamku w Cieszynie, sądu ziemskiego w Cieszynie, kancelarie miast Cieszyna, Bielska, Frysztatu, Jabłonkowa, Skoczowa,

³ J. Kapras, *Oberschlesische Landbücher*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesien“ 42, 1908, s. 60-120; tenże, *Zemský soud a zemské knihy Těšínské*, „Časopis muzea Kralovství Českého“, 83, 1908, s. 1-16; A. Grobelný, *Zemské knihy těšínské ze 16. a 17. století*, „Těšínsko“, 1964, nr 11-12, s. 20-23; E. Šefčík, *Zemské knihy Těšínske v 16. – 18. století (jejich vývoj a současný stav dochování)*, „Časopis slezského muzea“ serie B, 26, 1977, nr 2, s. 123-135; W. Gojniczek, *Losy dwóch ksiąg ziemskich księstwa cieszyńskiego z przelomu XVI i XVII wieku*, „Szkice Archiwalno-Historyczne“ 1998, nr 1, s. 147-152.

⁴ V. Prasek, *Zpráva o cestách po archívech knížectví Těšínského*, „Věstník české akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění“, 10, Praha 1901 s. 547–560.

⁵ Na temat urbarzy patrz: B. Pitronová, *Poznámky k těšínským urbářům*, „Slezský sborník“ 1955, s. 417-424. Katalog urbarzy z obszaru Śląska Cieszyńskiego zawiera opracowanie: A. Turek, *Soupis urbářů Ostravského kraje 15. – 18. století*, Opava 1954; oraz J. Řezníček, *Moravské a slezské urbáře. Po 1372 před 14-7-1771 (1849)*. Katalog, Praha 2002.

⁶ A. Adamus, *Z gruntovní knihy města Těšína nadepsané: brunatné knihy*, [w:] *60 let frydecké spořitelne*, Frydek 1929, s. 124–127; W. Gojniczek, J. Spyra, *Losy i zawartość najstarszej, obecnie zaginionej, księgi miejskiej Cieszyna z lat 1468-1722*, „Studia i Materiały z Dziejów Śląska“, t. 25, Katowice 2001, s. 27-33 oraz edycje dwóch ksiąg rachunkowych z pierwszej połowy XVI wieku: A. Grobelný, *Příjmy a vydání města Těšína v letech 1526-1528*, „Slezský sborník“, 60, 1962, z. 4, s. 500-514; tenże, *Knihy stálých důchodů města Těšína z r. 1531*, „Těšínsko“, 1958, nr 2, s. 3-6.

⁷ *Registra městská Misteka Jablunkova z roku 1592*, ed. Emerich Němec, Český Těšín b.d.w.

⁸ Na temat dziejów księstwa cieszyńskiego pisało wielu autorów, nadal nie straciła na aktualności monografia G. Biermanna, *Geschichte des Herzogthums Teschen*, wyd. 2, Teschen 1894. Z nowszych wydawnictw: *Zarys dziejów Śląska Cieszyńskiego*, red. M. Borák, D. Gawrecki, Praha 1992. Aktualnie dobiegają końca prace nad trzytomowymi dziejami Śląska Cieszyńskiego.

Strumienia, majątków ziemskich, parafii katolickich i protestanckich oraz trzech klasztorów⁹.

Kancelaria książęca

W epoce nowożytnej w kancelarii książąt cieszyńskich podstawową formą kancelaryjną była księga, którą stosowano co najmniej od czwartej dekady XV wieku. Wprawdzie nie zachowały się żadne średniowieczne księgi tej kancelarii, ale fakt ich prowadzenia jest bezsporny. W XVI stuleciu urzędnicy kancelarii Piastów cieszyńskich prowadzili kilka serii ksiąg: metrykę książęcą, kopiarze korespondencji, księgi sądu dworskiego i, o czym niżej w związku z obsługą kancelaryjną cieszyńskiego klucza kamery książęcej, urbarze oraz księgi gruntowe.

1. Metryka książęcej kancelarii

Szczególne znaczenie posiadały księgi wpisów prowadzone przez kancelarię książąt cieszyńskich rejestrujące dokumenty wystawione przez dynastę w sprawach niespornych tj. umów i oświadczeń woli w sprawach majątkowo finansowych, a więc kontraktów kupna sprzedaży, darowizny, zamiany nieruchomości, cesji praw do gruntu lub pieniędzy innej osobie, testamenty, umowy przedślubnych, oprawy wiana itd. Wpisy tego rodzaju rejestrowano w księgach nazywanych metryką książęcej kancelarii (*Matrica Privilegiorum*¹⁰, *Matryka Zamkowa Kancelarze Nasse*¹¹, *Matrycze kancelarze nassy*¹²). W księgach tych odnotowywano dokumenty wnoszone przede wszystkim przez szlachtę oraz mieszczan, a także poddanych z komory książęcej z księstwa cieszyńskiego oraz z państwa pszczyńskiego, kiedy pozostawało w latach 1480-1517 własnością cieszyńskiego dynasty. Z tej formy kancelaryjnej korzystała również kancelaria księstwa opolsko-raciborskiego, znane są tego typu księgi z początków XVI wieku, a najstarszą znamy dzięki regestom publikowanym przez górnośląskiego historyka księdza Johanna Chrzęszcza¹³. Tego typu księgi prowa-

⁹ M. J. Ptak, *Zgromadzenia i urzędy stanowe księstwa cieszyńskiego*, [w:] *Acta Universitatis Wratislaviensis. Nr 1193. „Prawo” CXCI*, Wrocław 1992, s. 31-60; tenże, *Ustrój polityczny i prawo Księstwa Cieszyńskiego* [w:] *Przez tysiąclecia: państwo – prawo – jednostka. Materiały ogólnopolskiej konferencji historyków prawa Ustroń 17 – 20 września 2000 r.*, red. A. Lityński i M. Mikołajczyk, T. 1, Katowice 2001, s. 95-106; por. K. Orzechowski, *Historia Ustroju Śląska 1202-1740*, Wrocław 2005.

¹⁰ Österreichische National Bibliothek in Wien, Serie Nova, sign. 29188/1 (dalej ÖNB, sign. 29188/1).

¹¹ Zemský archiv Opava (dalej: ZA Opava), Slezský stavovský archiv (dalej: SSA), inv. č. 977b, s. 32, 33 (List a Naddany w Matrycze Zamkowe kancelarze Nasse wlozene a zapsane); s. 32 (informacja, że dokument jest „do Matrykj kancelarze Nasse wlozeny”).

¹² Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie (dalej: AP Pszczyna), Archiwum książąt pszczyńskich (dalej: AKP), sygn. 385, f. 1.

¹³ J. Chrzęszcz, *Die Landbücher von Oppeln-Ratibor*, „Oberschlesische Heimat“ Zeitschrift des Oberschlesischen Geschichtsvereins“, 10, 1914, s. 24-34, 123-132, 174-182, 11, 1915, s. 76-84, 12, 1916, s. 97-102. W Archiwum Państwowym we Wrocławiu, Księstwo opolsko-raciborskie (Rep. 35) zachowało się kilka ksiąg które są nazywane metrykami: sygn. 35 *Matricula der oppelischen cancellai ...* (1551-1552), sygn. 36. *Registrzik Matryki Kralowne Isabele 1552-1556*, sygn. 38 *Matricula zatraty za panowany...*, sygn. 39 *Landbuch. Metryka i Registrzik Matryki menssy ... 1565-1579*. O księgach ziemskich księstwa opolsko-raciborskiego

dzono w kancelarii książąt cieszyńskich już pod koniec pierwszej połowy XV wieku. Zachowała się lakoniczna notatka informująca o istnieniu serii ksiąg od 1444 roku. Brzmi ona następująco: *Confirmacye Starych Matryk na rozdilne statky obywaatelske knižat Kazimira, Przemislawa a Bolka y ginych od Roku 1444*¹⁴. W 1653 roku wraz ze śmiercią księżnej Elżbiety Lukrecji zamknięto ostatni tom metryki i zaprzestano ich prowadzenia. Niestety, większość tomów tej serii zaginęła. Pewne jest, że w 1615 roku znajdowały się w archiwum książęcym, skoro tego roku sporządzono ekstrakt z dokumentu z jednej z ksiąg, dotyczący sprzedaży w 1512 roku Mizerowa w państwie pszczyńskim¹⁵. Inwentarz archiwum książąt cieszyńskich z 1654 roku zawiera wykaz siedmiu tomów metryk z lat 1545-1653, prowadzonych od momentu objęcia rządów w księstwie przez księcia Wacława III Adama, aż do śmierci księżnej Elżbiety Lukrecji¹⁶. Wynika z tego, że najstarsze księgi zaginęły między 1615 a 1653 rokiem, co pozwala sądzić, że zostały wywiezione przez Szwedów w czasie wojny trzydziestoletniej lub co wydaje się bardziej prawdopodobne zniszczyły je wojska, które w tym czasie okupowały Cieszyn i zamek książęcy. Po 1654 roku uległy zagładzie kolejne tomy wymienione w inwentarzu. Dzisiaj dysponujemy zaledwie trzema tomami, jednym tomem brudnopisu, fragmentem jednego tomu, oraz wypiskami z dwóch kolejnych¹⁷. Należy zwrócić uwagę na jeszcze jeden fakt, iż ta seria ksiąg po zlikwidowaniu kancelarii książęcej w połowie XVII wieku została przekazana do archiwum sądu ziemskiego, bowiem instytucja ta przejęła część kompetencji kancelarii książęcej. Z tego powodu w końcu XIX i w XX wieku historycy czescy badający księgi sądu ziemskiego zaliczyli metryki książęce do tego typu ksiąg¹⁸.

2. Kopiarze korespondencji

Sprawowanie władzy a także sprawy rodzinne wpływały na potrzebę prowadzenia korespondencji przez cieszyńskich dynastów. Kancelaria książęca m.in. dla ewidencji listów prowadziła kopiarze korespondencji. W Europie Środkowej ten typ księgi wpisu, nazywany *missiobücher*, *libri missivarum*, *liber copiarum* i *copiarum missivarum*, zaczęto prowadzić w różnych kancelariach w ciągu XV wieku, w następnym

pisał J. Kapras, *Oberschlesische Landbücher. Ein Beitrag zur Geschichte der öffentlichen Bücher*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens”, 42, 1908, s. 98.

¹⁴ Moravsky Zemsky archiv v Brně, (G 11) Sbirka rukopisu Frantiskova muzea v Brně, inv. č. 387, sign. 379, wiązka 9, b.p.

¹⁵ AP Pszczyna, AKP, sygn. 385, f. 1-2; E. Zievier: *Geschichte des Fürstentums Pless. I Teil: Entstehung der Standherrschaft Pless (bis 1517)*, Kattowitz 1906, s. 131.

¹⁶ Książnica Cieszyńska w Cieszynie (dalej: KC Cieszyn), Rs. Akc. IV 923 (Verzeichniß dehrer auß vorhergemelden Cantzley Archiv erhobener Und [...] 9 Januarij 1654).

¹⁷ Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Cieszynie (dalej: AP Cieszyn), Komora Cieszyńska (dalej: KC), sygn. 79, 80, 85 (czystopisy). ZA Opava, SSA, inv. č. 977b (brudnopis). AP Cieszyn, KC, sygn. 1391, s. 143-151 (fragment) oraz katalogi dokumentów ÖNB, sign. 29188/1 i KC Cieszyn, Rękopisy ks. Leopolda Jana Szersznika (dalej: Szersznik), sygn. DD VIII 33 opublikowany J. Nirtl, *Zur Geschichte des Teschner Adels*, „Adler. Monatsblatt der Vereine für Sippenforschung in der Ostmark”, 4, 1942, z. 1-3, 4-6.

¹⁸ Zob. prace w języku czeskim w przyp. 3.

stuleciu ta forma kancelaryjna zyskała na znaczeniu i była już powszechnie stosowana¹⁹. W literaturze oraz w źródłach można natrafić na informacje o wykorzystywaniu tej formy kancelaryjnej w różnych kancelariach na Śląsku, których kopiarze w następnych stuleciach uległy zniszczeniu. Wiemy, że podczas II wojny światowej uległa zagładzie wraz z całym zespołem *Księstwo cieszyńskie* z wrocławskiego Staatarchiv jedna z książących ksiąg z lat 1588-1598 z Cieszyna. Do dzisiaj zachowały się jedynie trzy kopiarze korespondencji ze wspomnianej kancelarii, z lat 1554-1555, 1582-1584 oraz 1642-166020. Korespondencje przychodząca do księcia cieszyńskiego przechowywano w kancelarii w układzie chronologicznym, o czym świadczą strzępy zachowanej do dzisiaj korespondencji, a także opisy w literaturze na temat niezachowanej kolekcji listów²¹.

Kancelarie domeny książęcej

Kamera książąt cieszyńskich conajmniej od początku XV wieku składała się z kilku kluczy. Z całą pewnością z czasem przy urzędniku, który w imieniu księcia zarządzał kluczem, zatrudniono pisarza dla prowadzenia spraw gospodarczych lub poddanych. Do dzisiaj zachowały się dwie podstawowe serie ksiąg prowadzone w każdym z kluczy, chociaż jest to potwierdzone zaledwie dla dwóch: cieszyńskiego i skoczowsko-strumińskiego. W latach siedemdziesiątych XVI wieku na skutek znacznego zadłużenia księstw kilka kluczy zostało sprzedanych. Utworzono z nich państwa stanowe, wyłączone prawnie z księstwa cieszyńskiego²².

1. Księgi gruntowe

Największą część dokumentacji domeny Piastów cieszyńskich stanowią księgi gruntowe²³, w których odnotowywano wszelkie akty związane z obrotem nierucho-

¹⁹ Szerzej na temat tej formy kancelaryjnej patrz: W. Gojniczek, *Missiva biskupów otomunieckich jako źródło do dziejów i genealogii Piastów cieszyńskich z XVI wieku*, [w:] *Piastowie śląscy w kulturze i europejskich dziejach*, red. A. Barciak, Katowice 2007, s. 397-400.

²⁰ J. Kapras, *Zemský soud a zemské knihy Těšínské*, „Časopis muzea Kralovství Českého” 83, 1908, s. 10; KC Cieszyn, Rękopisy księdza Leopolda Jana Szersznika (dalej: Szersznik), sygn. DD IX 48/4, DD IX 48/5 i DD III 14.

²¹ KC Cieszyn, Szersznik, sygn. DD IX 48/6; AP Cieszyn, KC, sygn. 77, 78; odpisy listów Piastów cieszyńskich z XVI wieku sporządził w XIX wieku Maciej Kasperlik, znajdując się dzisiaj w ZA Opava, Matyáš Kasperlik (zespół nieopracowany). Nieco listów z archiwum książąt cieszyńskich przechowywano we wrocławskich archiwum prowincjonalnym przed II wojną światową. Archiwalia uległy zagładzie wraz z inwentarzem podczas II wojny światowej. Jedynym omówienie nieistniejącego zespołu jest praca G. Biermann, *Das königliche Provinzial – Archiv in Breslau*, „Notizen-blatt der historisch - statistischen Section der k. k. Mährisch-schlesischen Gesellschaft, 1862, nr 12, s. 93-96 na temat korespondencji książęcej s. 95; V. Prasek, *Několik listů z Fryštátské kanceláře knížete Kazimíra*, „Věstník matice opavské”, 1911, 11, s. 3.

²² Państwa stanowe, czyli dobra wydzielone z terytorium księstwa zaczęły powstawać pod koniec XV wieku a ich właściciele podlegali bezpośrednio cesarzowi. Szerzej na ten temat patrz: K. Orzechowski, *Historia Ustroju Śląska*, dz. cyt., s. 168-170.

²³ Jako pierwszy księgi gruntowe z księstwa cieszyńskiego opisał V. Prasek, *Zpráva o cestách po archívech knížectví Těšínského*, s. 547-560. Zob. też K. Orzechowski, *Księgi i akta śląskiej hipoteki jako źródło historyczne i historyczno-prawne*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” t. 8 (1956), z. 1, s. 183-207.

mości w dobrach kameralnych, sprzedaży gospodarstw chłopskich, domów zlokalizowanych na przedmieściach miast należących do domeny, pól, zagród, stodół i innych nieruchomości, sprawy sierot i należnego im majątku po rodzicach, rzadziej także testamenty. Do dzisiaj zachowało się 46 ksiąg założonych w kancelarii książęcej przed 1653 roku, tj. przed śmiercią ostatniej Piastówny, z których 29 tomów zachowało się w Archiwum Państwowym w Cieszynie, a 17 w Zemskim archiwum v Opavě²⁴. Trudno stwierdzić, kiedy zaprowadzono tę serię ksiąg. Niewątpliwie istniała księga założona w 1500 roku za panowania księcia Kazimierza II, choć pozostała po niej jedynie przednia pergaminowa okładka, podklejona papierem. Na pergaminie naklejono niedużą prostokątną kartkę papieru, na której widnieje bardzo wyraźny tytuł *Registra Gruntownj A 1500*.²⁵ Okładka ta znajduje się w najstarszej obecnie zachowanej tego typu księdze z zapisami z lat 1552-162326.

W czasach panowania Piastów w księstwie cieszyńskim można wyróżnić dwa etapy w sposobie prowadzenia ksiąg gruntowych. Do około 1600 roku w jednej księdze rejestrowano sprawy wszystkich miejscowości wchodzących w skład klucza i do dzisiaj zachowały się dwie księgi dla klucza cieszyńskiego²⁷. Można domyślać się, że podobnie prowadzono księgi w cieszyńskim kluczu w pierwszej połowie XVI wieku oraz w pozostałych kluczach, z których nie zachowały się księgi gruntowe. Około 1600 r. ówczesny pisarz kancelarii książęcej Andrzej Mazur zreformował sposób ewidencji spraw gruntowych, w miejsce dotychczas prowadzonych ksiąg, zawierających wpisy z wszystkich miejscowości, wprowadził osobną księgę dla każdej miejscowości. Księgi założone przez Mazura oprawiono w białą skórę, na której wytłoczono jego inicjały. W ten sposób oprawnych jest większość ksiąg, których założenie należy przypisać Mazurowi. W identyczny sposób prowadzono księgi w kancelarii klucza skoczowsko-strumieńskiego, ale tam księgi osobne dla danej miejscowości założono w 1645 roku²⁸. Oczywiście księgi dla tego klucza prowadzono wcześniej, bowiem wspomniane są w archiwaliach *stare registra*²⁹. Niestety nie można dzisiaj ustalić w jakiej formie je prowadzono, chociaż można pokusić się o hipotezę, że przed 1645 r. był to wspólny tom dla wszystkich miejscowości klucza³⁰.

2. Urbarze

Kolejnym typem serii ksiąg powstającej w kancelariach domeny książąt cieszyńskich były urbarze, zawierające wykazy powinności poddanych wobec

²⁴ AP Cieszyn, KC, sygn. 2317 i następne. ZA Opava, Knižecí komora těšínská, inv. č. 1 i następne.

²⁵ AP Cieszyn, KC, sygn. 2317 (księga do której dołączono okładkę jest zniszczona, w części nie zachował się blok księgi i właśnie opisywana okładka znajduje się przy luźnych dokumentach związanych z tą księgą).

²⁶ Tamże.

²⁷ AP Cieszyn, KC, sygn. 2317, 2319.

²⁸ AP Cieszyn, KC, sygn. 2354-2365.

²⁹ *Urbarz państwa skoczowsko-strumieńskiego z 1621 roku*, wyd. W. Gojniczek, Skoczów 1999., s. 14.

³⁰ AP Cieszyn, KC, sygn. 2365.

zwierzchności, spisywane w różnych odstępach czasu. Najstarszy znany cieszyński urbarz z 1518 roku znany jest dzięki odpisowi z 1524 roku³¹. W późniejszym okresie z pewnością spisano kolejne tomy, ale się nie zachowały. W komplecie dochowały się młodsze tomy z lat 1577, 1621 i 1646 dla klucza cieszyńskiego i odpis urbarza z 1621 roku dla klucza skoczowsko-strumińskiego³². Ostatnie tomy dla kamery cieszyńskiej Habsburgów spisano w 1755 roku.

Kancelaria sądu zamkowego

Kolejną instytucją funkcjonującą na zamku w Cieszynie był sąd zamkowy, który przeistoczył się ze średniowiecznego sądu dworskiego. W źródłach brak jest nazwy tej instytucji, a w archiwaliach padają terminy *roki zamkowe* oraz *knihy zamkowe* i z tego powodu przyjąłem taką właśnie nazwę dla urzędu. Należy skonstatować, że mimo prowadzonych już blisko 200 lat badań nad dziejami księstwa cieszyńskiego ów sąd dotąd pozostał niezauważony. W sposób jednoznaczny fakt jego istnienia potwierdza zapis z 1667 roku: *wedomo gest, že w Knížectwi tomto za času gich M[ilosti] Knížat Tiesinskich ginych instati nebyvalo tolik dwie, totiz soudu zemskeho, a rokuw zamkowych ketere w rezydentii aneb kancelarzi knížeci od Panuw Namiestnikuw Knížecich rad a ktomu dožadanych soudcuw zemskich drzane bywali*³³. Pierwsze zmiany o jego istnieniu pochodzą z 1544 roku, kiedy mowa jest o urzędnikach niższego prawa³⁴, a tym terminem określano w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku asesorów sądu ziemskiego, którzy rozstrzygali sprawy w sądzie działającym przy Urzędzie Ziemskim. Urząd Ziemski w Cieszynie stał się bowiem spadkobiercom sądu zamkowego. Sąd książęcy obradował w różnych terminach, a sesje odbywały się pod przewodnictwem księcia, natomiast wyroki wydawali w imieniu księcia członkowie rady książęcej i obecni asesorowie ziemscy. W pierwszej dekadzie XVII stulecia wyroki wydawał książę wraz z Radą Książęcą (1614)³⁵. W 1653 r. w imieniu księżnej sprawę rozpatrywali namiestnik wraz z radcami oraz wyznaczonymi (*dorzadanými*) panami oficerami i asesorami sądu ziemskiego. Protokoły i wyroki sądu rejestrowano w księgach, jak już wspomniano *knihach zamkowych wypowiedi*, z których do dzisiaj zachowały się dwa

³¹ R. Jež, *Urbář těšínské komory a svatební smlouva knížete Václava II. s Annou Braniborsko-Ansbašskou z roku 1518*, „Prace a studie muzea Beskyd“ č. 18, 2007, s. 107-136 (wraz z edycją).

³² Do dzisiaj drukiem ukazały się trzy najstarsze urbarze cieszyńskiego klucza domeny książęcej V. Davídek, *Osídlení Těšínska Valachy*, Praha 1940, s. 91-141 (urbarz z 1577 r.); tenże, *Těšínsko, zoláště Jablunkovsko za feudalismu. O společenských a hospodářských základech česko-slezsko-slovenské okrajiny. S urbářem těšínského knížetství z roku 1621*, [Praha 1951], s. 105-165; *Urbář Těšínské Komory z r. 1647*, wyd. A. Grobelný, B. Pitronová, Opava 1960; Ponownie w opracowaniu I. Panica: *Urbarz Cieszyński z 1577 r.*, wyd. I. Panic, Cieszyn 2001 (= *Acta Historica Silesiae Superioris*, T. IX); *Urbarz Cieszyński z 1621 r.*, ed. I. Panic, Cieszyn 2003 (= *Acta Historica Silesiae Superioris*, T. XII). Edycja urbarza klucza skoczowsko-strumińskiego: *Urbarz państwa skoczowsko-strumińskiego z 1621 roku*.

³³ Biblioteka i Archiwum im. Tschammera w Cieszynie, Zbiór rękopisów bibliotecznych, sygn. 18714, f. 100v-101.

³⁴ KC Cieszyn, Szersznik, sygn. DDIX 48/6.

³⁵ KC Cieszyn, Archiwum parafii św. Marii Magdaleny w Cieszynie i dziekanatu cieszyńskiego (depozyt katolickiego Urzędu Parafialnego w Cieszynie), sygn. 1, s. 59-61.

tomy, zaś w archiwaliach znajdują się informacje o księdze istniejącej w pierwszej dekadzie XVII wieku, a także o tomie z ostatnich lat panowania księżnej Elżbiety Lukrecji³⁶. Po zamknięciu kancelarii książęcej w 1653 roku, opisywane księgi znalazły się w archiwum Urzędu Ziemskiego w Cieszynie, a serię nadal kontynuowano, aż do 1780 roku, kiedy na wskutek reformy sądownictwa zaprzestano ich prowadzenia.

Kancelaria sądu ziemskiego i sejmiku

Genezy sądownictwa szlacheckiego w księstwie cieszyńskim należy szukać w początkach drugiej dekady XV wieku, kiedy sędziego dworskiego zaczęto tytułować sędzią ziemskim. Na Śląsku nie istniały sądy grodzkie, tak jak w Królestwie Polskim, zastępowała je kancelaria książęca i sąd zamkowy. Z tego powodu kontrakty kupna sprzedaży majątków ziemskich, umowy przedślubne, oprawy wian, testamenty rejestrowano w metryce kancelarii książęcej, o czym informuje jeden z artykułów ordynacji ziemskiej z 1572 roku dotyczący spraw kancelarii ziemskiej. Ta praktyka odróżniała również górnośląskie sądy ziemskie od sądów ziemskich czeskich i morawskich, w których prowadzono serię ksiąg zwaną *zemske desky*, czyli księgi ziemskie. Pozostałe serie ksiąg sądów morawskich i czeskich określano innymi terminami. W księstwie cieszyńskim po 1653 roku w sądzie ziemskim zaprowadzono początkowo protokoły ziemskie czyli ewidencję obrotu nieruchomościami ziemskimi uwierzytelniona przez starostę ziemskiego. Dopiero w połowie XVIII wieku wprowadzono serię ksiąg zawierającą odpisy kontraktów kupna-sprzedaży.

Najstarsza wzmianka potwierdzająca istnienie ksiąg ziemskich księstwa cieszyńskiego pochodzi z 1537 roku, kiedy cesarz Ferdynand I w liście skierowanym do najwyższych urzędników ziemskich księstwa wstawił się za Janem Plankarem z Kinszperku, właścicielem państwa stanowego Wodzisław, aby wydano mu odpisy dokumentów z ksiąg ziemskich. W liście tym księgi ziemskie nazwane są *Registra zemske*³⁷. Z pierwszych sześciu dekad XVI wieku odnaleziono kilka ekstraktów z nieistniejących dzisiaj ksiąg ziemskich³⁸. Jednak księgi musiano prowadzić dużo wcześniej, skoro w cztery lata po sprzedaniu w 1517 roku przez księcia Kazimierza II dóbr pszczyńskich, zamienionych następnie w państwo stanowe, tamtejsza szlachta w 1521 roku otrzymała od nowego pana przywilej prowadzenia ksiąg ziemskich³⁹. Kolejny argument przemawiający za starszym rodowodem ksiąg ziemskich w księstwie cieszyńskim, jest fakt, że w księstwie oświęcimskim, wyodrębnionym z księstwa cieszyńskiego w początkach XIV wieku, tego rodzaju księgi zaprowadzono w 1440 ro-

36 ZA Opava, Královský úřad v Opavě, inv. č. 92, sign. 2/4b, karton 48, b.p.

37 Národní archiv Praha, Registra, inv. č. 16, f. 125 (Missiven 1536-1538).

38 Np. odpis dokumentu z 1561 r. w sprawie przepływu wody z rzeki Wisły do stawów w Ochabach, Drogomyśla i Pieśca. Pod tekstem dokumentu widnieje napis: *Tento weypis dan z knich zemských Pod sekretem Urozeneho a stateczneho Pana Erazyma Ruczkeho z Rudz a na Wielopoli kanczlerze zemskeho Knizetstwi Tiessynskeho Dne 17 octobr A° 1619 AP Cieszyn, KC, sygn. 78, s. 290-292.*

39 AP Pszczyna, AKP, sygn. II-39. zob. J. Stibor, *Pavlovský z Pavlovic*, [w:] *Biografický slovník Slezska a severní Moravy*, Ed. M. Myška, seš. 7. (19.). Ostrava 2005, s. 80.

ku⁴⁰. Jednocześnie księgi ziemskie stosowano już w XIV i XV wieku w sąsiednich ziemiach w Małopolsce, Morawach, Czechach, księstwach opawskim i karniowski⁴¹. Obecnie najstarszą zachowaną księgą tej instytucji jest tzw. *knihha puhonna* założona w 1565 roku, jedna z trzech ksiąg zachowanych do dzisiaj sprzed 1653 roku. Mimo tak skromnej liczby zachowanych woluminów, dzięki licznym ekstraktom⁴² i katalogom dokumentów można stwierdzić, że w tej kancelarii prowadzono trzy serie ksiąg: księgi *puhony* – zawierające skargi w sprawach karnych i cywilny, księgi wyroków oraz księgi sieroce.

Kancelarie miast

Księgi stanowiły podstawową metodę ewidencji różnych spraw niezbędnych do funkcjonowania średniowiecznych i nowożytnych społeczeństw miejskich w Europie. Na terenie księstwa cieszyńskiego najlepiej zachowane archiwum posiada dzisiaj stolica księstwa - Cieszyn. Miasto to posiadało księgę, obecnie zaginioną, założoną w drugiej połowie XV wieku. Księga ta liczyła 480 numerowanych kart i składała się z trzech części: przywilejów cechowych i innych ważnych dokumentów z lat 1468-1515, księgi sądowej za lata 1501-1562 i księgi gruntowej z lat 1480-1556, do której w czasach nowożytnych dodano jeszcze szereg odpisów różnych ważnych dokumentów dotyczących Cieszyna z XVII i XVIII wieku. Podobną metrykę posiada księga miejska Pszczyny, a słowacka Żylica, która powstała w początkach XIV wieku dzięki mieszczanom cieszyńskim ma zachowaną księgę od 1374 roku⁴³. Obecnie spuścizna archiwalna miasta Cieszyna przechowywana jest w zasobie Archiwum Państwowego w Cieszynie oraz Państwowym Archiwum Powiatowym w Karwinie (Statní okresní archiv v Karvině). W obu archiwach można odnaleźć trzy księgi rachunkowe z lat 1519⁴⁴, 1526-1528 i 1531, z których dwie ostatnie zostały przygotowane do druku przez czeskiego historyka Andělina Grobelnego⁴⁵. W tym okresie prowadzono również księgę testamentów od 1554 roku⁴⁶, przyjęć do prawa miejskie (od 1624 roku)⁴⁷, gruntowe dostępne są od tomu zaczynającego się w 1553 roku. Księgi stanowi-

⁴⁰ edycja najstarszych ksiąg ziemskich księstw oświęcimskiego i zatorskiego *Soudní knihy osvětimské a zátorské z r. 1440-1562*, wyd. R. Rauscher, Praha 1931. zob. też F. Bostel, *Sądownictwo ziemskie oświęcimskie i zatorskie od r. 1440-1565*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, T. 16, 1888, s. 835-843, 929-944, 1017-1033, 1075-1108.

⁴¹ Z. Hledíková, J. Jának, J. Dobeš, *Dějiny správy v českých zemích od počátků státu po současnost*, Praha 207, s. 53-65.

⁴² Wypis z knih zemských uwzkowych z 1644 roku (AP Cieszyn, KC, sygn. 260) i katalog dokumentów z nieistniejących ksiąg ziemskich ZA Opawa, Kralovský úřad v Opavě, inv. č. 511, karton 299, b.p.

⁴³ Edycja księgi *Knihha žilinska*, Ed. V. Chalupecký, Bratislava 1934.

⁴⁴ AP Cieszyn, AMC, sygn. 705.

⁴⁵ Statní okresní archiv v Karvině, Archiv města Český Těšín, inv. č. 50/1, 318; A. Grobelny, *Příjmy a vydání města Těšína v letech 1526-1528*, s. 500-514; Tenže, *Knihha stálých duchodů města Těšína z r. 1531*, s. 3-6.

⁴⁶ AP Cieszyn, AMC, sygn. 480.

⁴⁷ Księga przyjęć do prawa miejskiego z lat 1624–1765 znajdowała się w zbiorach Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie. Dzisiaj niestety jest zaginiona. Jediną pracą poświęconą księdze jest artykuł W.

ła najważniejszą formę kancelaryjną w Cieszynie aż do 1850 roku, kiedy je wszystkie zamknięto. Wiele tomów ksiąg miejskich Cieszyna zostało zniszczonych i dostępne dziś serie są w większości zdekompletowane. Z pozostałych miast księstwa cieszyńskiego jedynie Frydek i Frysztat posiadają księgi od pierwszej połowy XVI wieku, a Jabłonków od 1571 roku, Skoczów od 1659, Strumień dopiero od 1691 roku, zaś Bielsko w ogóle ich nie posiada⁴⁸. Zachowane księgi miejskie oraz wzmianki w archiwaliach na ich temat potwierdzają, że w kancelariach miejskich z księstwa cieszyńskiego w XVI wieku prowadzono wiele serii.

Kancelarie majątków ziemskich

W XVI i XVII wieku księga była również popularną formą kancelaryjną w majątkach ziemskich, choć trzeba zaznaczyć, że w księstwie cieszyńskim były to dobra przeważnie niewielkie, jednowioskowe albo nawet mniejsze, a więc czynności kancelaryjnych wykonywano mniej niż w ówczesnych urzędach. Najczęściej w księgach rejestrowano sprawy dotyczące obrotu nieruchomościami przez poddanych, rzadziej wdów i sierot. Sprzed 1653 roku zachowało się kilkanaście tego typu ksiąg zwanych gruntowymi. Dzisiaj najstarszą z nich (z lat 1534-1597) używano dla dóbr Polska Ostrawa należąca wówczas do rodziny Sedlnickich z Choltic⁴⁹. W połowie XVI wieku wpływała i najbogatsza w księstwie cieszyńskim familia Czelów z Czechowic zaprowadziła najpewniej ewidencję spraw sądowych ich poddanych w formie księgi we wszystkich należących do nich dobrach. Do dzisiaj zachowały się jedynie księgi z majątku Grodziszczę założone w 1557⁵⁰, oraz wioski Wędrynia z 1556 roku⁵¹. Rodzina Goczałkowskich z Goczałkowic od 1623 roku wykorzystywała księgę dla majątku Dziegielów i Górna Leszna⁵². Kolejnym typem księgi znanym z archiwów szlacheckich są dwa kopiarze korespondencji z lat 1643-1649 Jana starszego barona Skrbeńskiego z Hrziszcie, sędziego ziemskiego i Krzysztofa Bernarda barona Skrbeńskiego z Hrziszcie z lat 1639-1663⁵³. Zaprowadzenie tych ksiąg wynikało z konieczności zachowania odpisów wychodzącej korespondencji nie tylko prywatnej, ale przede wszystkim powstałej z obowiązków stanowych. Szlachta także zabiegała o kopiarze zawie-

Iwanka, *O najstarszej księdze mieszczan cieszyńskich*, „Kalendarz Śląski 1968”, Ostrava 1967, s. 60–65; Dużym źródłem informacji o zawartości tej księgi jest rozbudowany indeks osób opracowany przed II wojną światową przez Hermana Zebischa zob. Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie, sygn. 7/R.

⁴⁸ APC, Akta miasta Skoczowa, sygn. 26; ibidem, AMC, sygn. 480; ibidem, Akta miasta Strumienia, sygn. 5; Statní okresní archiv v Karvině, Archiv města Fryštatu, sygn. 48; wykaz ksiąg miast z czeskiej części Śląska Cieszyńskiego zawiera inwentarz *Pozemkové knihy uložené v archívech Severomoravského kraje (15.-19. století)*, sestavila E. Demčíková, Opava 1970, s. 46 (Frydek – 1540), 234 (Jabłonków – 1571).

⁴⁹ ZA Opava, Velkostátek Slezská Ostrava, inv. č. G 717.

⁵⁰ Archiv Národního muzea Praha, Sbirka rukopisuv, sign. č. 1193, a tom drugi sign. č. 1331.

⁵¹ ZA Opava, Knížecí komora těšínská, inv. č. 17.

⁵² AP Cieszyn, KC, sygn. 2350.

⁵³ Österreichischen Nationalbibliothek in Wien, Series Nova, nr 29175, 29178. Szerzej o zawartości obu ksiąg zob. L. Igálffy von Igály, *Neue Silesiaca in der Österreichischen Nationalbibliothek in Wien*, „Der Herold. Vierteljahrschrift für Heraldik, Genealogie und verwandte Wissenschaften“, 31, 1988, Bd. 12, h. 5, s. 130-132.

rające odpisy przywilejów swoich majątków, z połowy XVII wieku znane są dwa egzemplarze kopiarzy wspomnianych wyżej wiosek Grodziszcze i Wędrynia⁵⁴.

Kancelarie kościoła katolickiego i protestanckiego

Na temat ksiąg wykorzystywanych przez kancelarie parafii katolickich funkcjonujących w księstwie cieszyńskim oraz klasztorów: dominikanów i bernardynów z Cieszyna, a także benedyktynów z Orłowej brak jest jakiegokolwiek informacji z czasów sprzed reformacyjnych tj. sprzed 1545 roku. Również nieznana pozostaje dzisiaj produkcja kancelarii zborów protestanckich z XVI i początków XVII wieku, która uległa prawie całkowitej zagładzie. Dopiero z okresu po 1609 roku, kiedy Adam Wacław przeszedł na katolicyzm, wraz odbudową pozycji kościoła katolickiego w księstwie zaczęto stosować księgę w tych kancelariach. Z tego okresu zachowało się kilka ksiąg metrykalnych z parafii katolickich z Cieszyna (od 1628)⁵⁵, Czechowic (od 1636)⁵⁶ oraz księga rachunkowa parafii katolickiej od 1639 roku w Goleszowie⁵⁷.

Podsumowanie

Z przedstawionej charakterystyki ksiąg widać, że w XVI wieku były one podstawową formą kancelaryjną w urzędach księstwa cieszyńskiego. Już wówczas kancelarie prowadziły kilka serii ksiąg, a więc system kancelaryjny księgi wpisu był w pełni rozwinięty. Uwzględniając również kilka wzmianek o średniowiecznych księgach stosowanych w tym księstwie, a także faktu ich używania w urzędach sąsiednich ziem, można z całą pewnością stwierdzić, że przynajmniej w drugiej połowie XV wieku, a może i wcześniej, księgi wpisów stosowano w pracach kancelaryjnych.

⁵⁴ ZA Opava, Sbírka papírových listin, listů a aktového materiálu, bez sygnatury; APC, KC, sygn. 2007, s. 19–54. Szerzej na temat tej formy kancelaryjnej zob.: W. Gojniczek, *Kopiarz majątku ziemskiego w Pruchnej z początków XVIII wieku* [w:] *Archiwa i archiwalia górnośląskie*, T. 1 red. E. Długajczyk, W. Gojniczek, B. Kalinowska-Wójcik, Katowice 2008, s. 67-71.

⁵⁵ Parafia katolicka św. Marii Magdaleny w Cieszynie.

⁵⁶ Parafia katolicka św. Katarzyny w Czechowicach-Dziedzicach.

⁵⁷ Parafia katolicka św. Michała Archanioła w Goleszowie.

Резюме

**Книга в канцелярской практике
учреждений цешинского княжества по 1653 год**

В течении нескольких столетий и во время второй мировой войны подверглась порче и перемещению масса силезских архивных материалов. В настоящее время в архивах и библиотеках польской части Верхней Силезии сохранилось всего лишь несколько книг, заложенных в средние века. Что касается цешинского княжества, то не сохранились вовсе средневековые метрические книги. Из произведенной в статье характеристики книг видно, что в XVI веке были они основной канцелярской формой в учреждениях цешинского княжества. Уже тогда канцелярии бели несколько серий книг, а следовательно канцелярская система книги записей была вполне развита. Кроме того, мы располагаем знанием о нескольких средневековых книгах, так что можно со всей уверенностью заявить, что по крайней мере во второй половине XV века, а быть может и еще раньше, книги использовались повсеместно в работе канцелярских учреждений в цешинском княжестве.